

1. Panorama Gandawy z zamku Hrabów Flandrii. Fot. R. Eysymontt

Quart 2021, 3
PL ISSN 1896-4133
[s. 3-25]

Wieża mieszkalna – twierdza rodu czy symbol miejskiej komuny?

Średniowieczne wieże mieszkalne Rzymu

Rafał Eysymontt

Uniwersytet Wrocławski

Na blankach wieży chodząc, fundamenty
W dole oglądam lub nisko zaczęty
Jak czarny palec pień drzewa przy ziemi.
I póki starczy mi dziennych promieni,
Wysyłam naprzód wyobraźnię w pogoń.
Krucze obrazy, wspomnienia zwołuję,
Ruiny, drzewa stare konsultuję,
Żeby pomogły i żebym coś pojął!

¹ W. B. Yeats, fragment poematu *Wieża*, przeł. Cz. Miłosz, [w:] *idem*, *Wiersze wybrane*, wybór W. Rulewicz, T. Wyżyński, oprac. eadem, Wrocław 1997, s. 11; pierwodruk: „The New Republic” 1927, nr z 29 czerwca.

² Zwana też *Bergfried*, *Geschlecherturm*, *Rathausthum*. Zob. *Turm* [hasło], [w:] *Lexikon des Mittelalters*, t. 8, München 1997, s. 1111.

³ Na temat wież *Befroi* w blokach śródrzyńkowych zob. R. Eysmontt, *Symbolika ratuszy w przestrzeni miasta średniowiecznego. Wybrane przykłady*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” t. 74 (2014); *idem*, *Flandria, Walonia i Śląsk: miasta i ludzie*, [w:] *Sztuka pograniczy. Studia z historii sztuki*, red. L. Lameński, E. Błotnicka-Mazur, M. Pastwa, Lublin-Warszawa 2018. Istotę wieży w pejzażu miasta omawiał też autor artykułu w studium *The Representation of Selected Silesian Cities in the 15th-17th Centuries* („Zapiski Historyczne” 2018, z. 4).

⁴ Zob. E. Sanna, *La torre di Chia (Domus de Maria - CA)*, „Rivista dell'Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea” 2016, nr 2.

⁵ Dokument wydany w Trogirze w r. 1476 stwierdza: „*in campo Magno Tragurij, apud ripas Maris, fabricare facer possit unum palatium sive Reductum de muro, foveis circimseptum, de suis proprijs pecunijs...*”; cyt. za: K. Marasović, *Kaštelansky Kašteli*, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. sc. V. Bedenki, Uniwersytet Zagrzebski 2002, s. 378.

⁶ C. Buśko, *Budynki wieżowe w krajobrazie średniowiecznego miasta*, [w:] *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. B. Gediga, Wrocław 2004, s. 64-66. Buśko (*ibidem*, s. 71) uważa, że stosunkowo liczne budynki o charakterze wieżowym charakteryzowały miasta lokacyjne w ich wcześniejszych etapach rozwojowych.

⁷ Na ten temat zob. E. Guidoni, *Storia dell'urbanistica. Il Medioevo, secoli VI-XII*, Roma 1991, s. 214-221.

Jednym z ważniejszych elementów kompozycji przestrzennej miasta historycznego, zarówno w perspektywie płaskiego planu, jak i kompozycji trójwymiarowej, była i pozostaje nadal wieża². Na północ od Alp ważną funkcję dla jego kompozycji trójwymiarowej pełnią trzy rodzaje wież: wieże kościołów, wieże ratuszy – jak się czasem wy-daje, bardziej wieże bloku śródrzyńkowego (*Befroi*) – i wieże miejskich fortyfikacji³. Stanowią one najważniejsze elementy sylwety miasta widocznej z pewnego oddalenia [fig. 1].

Wieże stanowiły też świadome kształtowany element symbolicznej obrony terytorium. W obszarze śródziemnomorskim obserwo-wać można często wznoszenie wolnostojących wież dla kontroli wy-brzeża, widocznych zarówno od strony wody, jak i lądu. Dotyczy to np. wież wznoszonych przez Republikę Genueską na Korsyce i Sar-dynii, również jako symbol oporu przeciwko atakom saraceńskim, stąd ich nazwa (*torri saracinesche*). Wieże te wznoszono też później w związku z niebezpieczeństwem tureckim, tak jak chociażby na po-ludniowo-wschodnim wybrzeżu Sardynii w latach 90. XVI w. [fig. 2]. Pełniły one głównie rolę obserwacyjną i w oczywisty sposób odstra-szającą⁴. Niezwykle interesujące są również dalmackie przykłady nadmorskich kaszteli (np. Kaštel Cippico, Kaštel Gomolice) na zachód od Splitu [fig. 3]. Wzniesione niemal na samym brzegu lub na sztucznych małych wysepkach, wieże mieszkalne powstały dla obro-ny w razie uderzenia zarówno od strony lądu, jak i od strony morza⁵.

W niniejszym tekście skupić się chcę jednak na wieżach mieszkalnych usytuowanych w miastach. Ich rola w pejzażu miasta średniowiecznego na północ od Alp, może poza kilkoma wyjątkami (Re-gensburga i Trewiru), nie wydaje się tak ważna – w aspekcie urbani-stycznym, ale i politycznym – jak tych wzniesionych na Półwyspie Apenińskim. Zjawiskiem bardzo częstym na obszarze na północ od Alp był natomiast dom założony na planie kwadratu, często o wyso-kości niewiele przekraczającej sąsiednią zabudowę, lecz zdecydowa-nie się z niej – poprzez swoje cechy architektoniczne – wyróżniający. O jego wątpliwie obronnym charakterze świadczyło w naszych wa-runkach usytuowanie wejść w jego dolnych kondygnacjach.

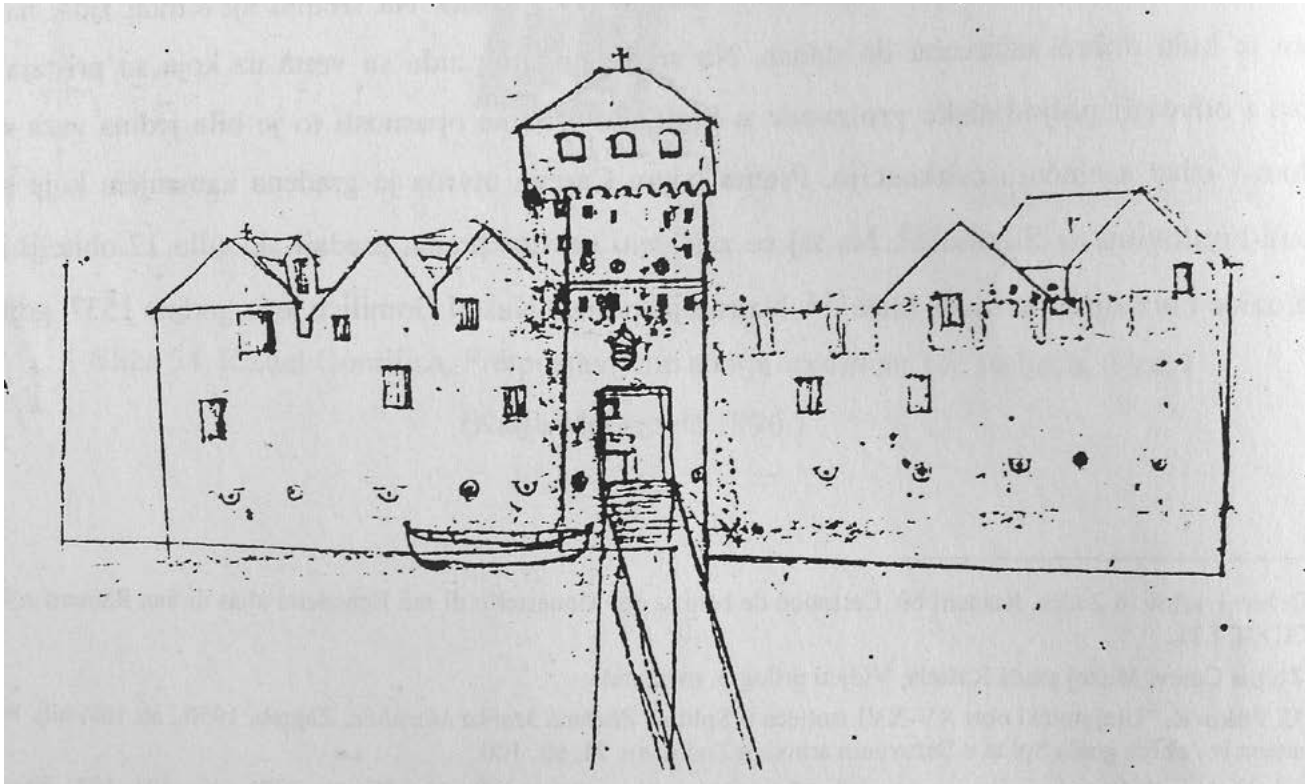
Warto zastanowić się, czy sytuacja ta nie dowodzi istoty funkcjo-nalnej takich założeń, początkowo rzeczywiście odgrywających rolę siedzib obronnych, potem jednak często tracących taki charakter w obrębie murów miejskich i uzyskujących bardziej status mieszkalny i reprezentacyjny, daleki od ich początkowego obronnego przesła-nia. Tak mogłoby być chociażby w romańskiej Pradze, lecz również w średniowiecznym Wrocławiu, choć w pierwszym z miast wieże były wznoszone przez niemieckich mieszczan, a w drugim przez przedsta-wicieli wyższych klas społecznych – jak chociażby wrocławska wie-ża zakupiona w 1364 r. przez księcia legnicko-brzeskiego Ludwika I i w 1417 r. określona jako „*Herzog Ludwigs Steinhaus*”⁶.

Jednym z najbardziej rozpoznawalnych symboli włoskiego mia-sta średniowiecznego były tzw. *città turrite*⁷. Symbol ten funkcjo-

2. Wieża w Baia di Chia na południowo-zachodnim wybrzeżu Sardynii. Fot. R. Eysymontt

3. Rysunek kasztelu Gomlice z 1769 roku. Fot. za: K. Marasović, *Kaštelansky Kašteli*, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. sc. V. Bedenki, Uniwersytet Zagrzebski 2002, s. 32

⁸ Zob. F. F. Mancini, *Benedetto Bonfigli*, Perugia 1992, s. 5; M. Rosen, *The Mapping of Power in Renaissance Italy: Painted Cartographic Cycles in Social and Intellectual Context*, Cambridge 2014, s. 97.

⁹ E. Guidoni, *op. cit.*, s. 214-216.

nował bardzo długo. Miasta wież stanowiły ważny symbol *risorgimento* – włoskiego przebudzenia narodowego w połowie XIX w., co zresztą wydaje się oczywiste w konfrontacji z freskiem z przełomu XIII i XIV w., zatytułowanym *Italia*, autorstwa Bencivieniego di Pepo (Cimabuego) z Bazyliki św. Franciszka z Asyżu [fig. 4]. Obrazem podobnego widzenia włoskiego miasta może być także przedstawienie Sieny wykonane przez Ignazia Dantiego, z 1585 r., z galerii map Muzeum Watykańskiego, lub tło fresku Benedetta Bonfigliego, ze sceną oblężenia Perugii przez wodza Ostrogotów Totilę, w Capella dei Priori z Palazzo Publico w Perugii, z 1454 roku⁸ [fig. 5].

Fenomen *città turrite* w środkowych i północnych Włoszech, wynikający z rozwoju samorządności, musi być rozpatrywany indywidualnie dla każdego z miast. Generalnie jednak zjawisko to łączy się zawsze z osłabieniem wpływów centralnych władz świeckich i kościelnych na rzecz władzy lokalnej.

Według Enrica Guidoniego rozwój budownictwa wież rozpoczął się w pierwszym okresie kształtowania „arystokratycznej konsolidacji miejskiej”, co zakończyło się w początku XIII w., i kiedy klasy tzw. mieszczańskich *borghese* przerwały dotychczasowe połączenia miasto-wieś, sprawowane dotąd przez szlachtę⁹. Wzrost roli klas rzemieślniczych, wywodzących się spoza szlachty, powodował jej reak-

4. Fragment fresku *Italia* Cimabuego, z widokiem Torre delle Milizie, przełom XIII i XIV wieku. Fot. za: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Cimabue_007.jpg (data dostępu: 9.07.2021)

cję: dążenie do pozostawienia wież – znaków ich dawnej dominacji. Tworzona pod różnymi nazwami *società della torre* gwarantowała nie tylko utrzymanie dawnych rodzinnych więzów, ale również środki na wznoszenie kompleksów wieżowych. Wieże odzwierciedlały opowywanie – przez poszczególne rody – obszarów miast, choć obszary te zmieniały się, a ich granice były czasem zgodne z podziałem terenu ośrodka między familie sprzyjające konkurującym ze sobą propapieskim gwelfom lub procesarskim gibelinom.

Z tego właśnie powodu wieże były też ważnymi symbolami politycznego pejzażu miasta, widzianego nie tylko od zewnątrz, ale i od wewnątrz, jak chociażby te przy głównej ulicy w Viterbo – Via San Pellegrino, co nabierało szczególnego znaczenia w czasach, gdy miasto to pełniło rolę stolicy papieżstwa (od 1257 r. była tu rezydencja papiejska, a papieże przebywali w tym mieście od 1254 r. do 1281 r.)¹⁰ [fig. 6].

W rezultacie opisanych uwarunkowań w Vicenzy już w XI w. wież było ponad 100; w Ferrarze w XIV w. – 32; w Lukce w 1225 i w 1306 r. – 300;

¹⁰ Zob. D. Andrews, *Medieval domestic architecture in northern Lazio*, [w:] *idem*, J. Osborne, D. Whitehouse, *Medieval Lazio: Studies in Architecture, Painting and Ceramics*, Oxford 1982, s. 45.

5. Benedetto Bonfigli, fresk w Palazzo Publico w Perugii. Fot. T. Jungowski

¹¹ A. Katermaa-Ottela, *Le Casertorri medievali in Roma*, Helsinki 1981, s. 15, przyp.13.

¹² F. Gregorovius, *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter*, Hrsg. W. Kampf, wyd. 2, München 1978, t. 2, s. 288.

¹³ D. Sacco, P. Carpani, *Examples of late medieval residential buildings in the Marche region: A counterpoint between towns and castles*, referat wygłoszony podczas konferencji „The City and the Houses: Regulations, Functions and Spaces (XII-XIV century)” (Viterbo, 7-10 kwietnia 2021).

¹⁴ F. Gregorovius, *op. cit.*, t. 2, s. 430.

¹⁵ B. Ebhardt, *Die Burgen Italiens*, Berlin 1917, t. 4, s.120.

¹⁶ A. Katermaa-Ottela, *op. cit.*, s. 12, przyp. 25.

w Genui w 1196 r. – 80; w Viterbo – 197; w Bolonii – 180; we Florencji w XVI w. – 100 dużych i 120 małych; w Pawii – ponad 100. Natomiast w San Gimignano – miście symbolu średniowiecznych wież – było ich zaledwie 40¹¹. Ferdinand Gregorovius pisze wprost o „pasji tworzenia wież”¹².

Konfrontacja ikonografii ze źródłowymi zapisami pozwoliła badaczom zidentyfikować kilka typów tych budowli: *turris*, *turris cum terreno*, *turris cum apothecis* (ze składem), *domus cum turrae* o *cum duabusturribus*, a także dwa typy reprezentacyjnych domów: *domus palaziata* i *domus porticata*¹³. Owej typologii częściowo odpowiada również sytuacja domu wieżowego w Rzymie.

Rzym

Liczba domów wieżowych zanotowanych w tym mieście przez różnych autorów waha się od 300 (Gregorovius)¹⁴ aż do 900 (Bodo Ebhardt)¹⁵. Pierwsza naukowa praca o *casertorri* w Rzymie, autorstwa Francesca Tomassettiego powstała w 1908 r., nie opublikowano jej jednak, a rękopis zachował się w Biblioteca della Pontificia Accademia Romana di Archeologia¹⁶. Na podstawie analizy źródeł zanotowano w nim 156 *casertorri*. Ernst Egli podaje – za Benedetto di Sant’Andrea del

6. Piazza san Pellegrino, Viterbo. Fot. R. Eysymontt

¹⁷ E. Egli, *Das Mittelalter*, Zürich 1962, s. 41.

¹⁸ Ostatnie wydanie: E. Amadei, *Le Torri di Roma*, Roma 1969. Do swojego katalogu autorka włącza także wieże obronne fortyfikacji i wieże pod Rzymem.

¹⁹ Zob. C. L. von Urlichs, *Codex urbis Romae topographicus*, Wirceburgi 1871, s. 114.

²⁰ Zob. A. Katermaa-Ottela, *op. cit.*, s. 12.

Soratte, z jego pobytu w Rzymie w 860 r. – informację o 380 wieżach i 46 *castelli*, wszystkich zbudowanych przez nobiles; nie wydzielił jednak z nich *casetorri*, czyli wież mieszkalnych¹⁷.

Pierwsze opublikowane dzieło o wieżach rzymskich to praca Emmy Amadei *Torri di Roma*. Jej pierwsze wydanie ukazało się w 1932 r., następne w 1943 r.; trzecie, z 1969 r., wymienia 238 *casetorri* w Rzymie, włączając w to wieże mostowe i wieże murów¹⁸. Podobnie traktując temat w *Mirabilia*, przewodniku z XIII w., wymienia się w Rzymie 362 wieże¹⁹.

Autorka najważniejszego opracowania na temat rzymskich wież – Finka Aino Katermaa-Ottela – notuje w mieście, zgodnie ze zbadanymi przez siebie zapiskami źródłowymi, 318 wież, z których wiele zachowało się do dziś²⁰. Niektórych wież mieszkalnych nie można wszakże traktować jako czystych przykładów takich założeń architektonicznych, ponieważ stanowiły one jedynie część większych kompleksów budowlanych.

Wspomniane liczby rzymskich wież mieszkalnych wydają się niezwykle wysokie, pamiętać jednak trzeba, że miasto to było większe (jeżeli chodzi o zajmowany obszar) niż jakiegokolwiek inne w średniowiecznej Europie. Rzym w murach aureliańskich, o długości 19 km (272–282 r. n.e.), obejmował obszar 1396 ha. Za czasów

²¹ C. Augias, *Sekrety Rzymu. Opowieści, miejsca i ludzie pewnej stolicy*, przeł. K. i E. Kabatowie, Warszawa 2008, s. 252 n.

²² *Ibidem*, s. 256, 257.

²³ *Ibidem*, s. 259.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Codex Escorialensis* przechowywany jest w Instytucie Warburga w Rzymie, a pochodzi z 1495 roku.

²⁶ Repr.: A. Bartoli, *Cento vedute di Roma antica*, Firenze 1911, fig. przed s. 20. Najpełniejszy zestaw najstarszych wedyt Rzymu – zob. *Le Piante di Roma*, a cura di A. Pietro Frutuaz, Roma 1962.

²⁷ Pisze o nich R. Krautheimer (*Rom. Schicksal einer Stadt, 312–1308*, wyd. 3, München 2004, s. 331).

²⁸ Zob. R. Hughes, *Rzym*, przeł. W. Jeżewski, Warszawa 2012, s. 173.

papieża Leona IV (847–855) nastąpiło dodatkowe wzmocnienie jego murów przeciw Saracenom, zamykające obszar samego Watykanu, o powierzchni ok. 60 ha. Miasto nie było jednak gęsto zaludnione. Strefa ograniczona murami aureliańskimi w średniowieczu zamieszkiwana była w pewnych okresach jedynie przez 17 tys. mieszkańców, choć pod koniec IV w. miasto liczyło ich jeszcze ponad 1 mln.

Temat domów wieżowych Rzymu należy do kultury popularnej. Tytuł rozdziału książki Corrada Augiasa – *Wieże strachu* – sam w sobie świadczy o przejęciu tematu rzymskich wież okresu średniowiecza jako toposu literackiego²¹. Autor cytuje tu Magistra Gregoriusa Anglika, przebywającego w Rzymie na przełomie XII i XIII w. autora dzieła *De mirabilibus que Rome quondam fuerunt vel adhuc sunt* (O tych wszystkich cudownościach, które w Rzymie były i pozostały do dziś)²².

Jedną z pierwszych widzianych przez przyjezdnego do Wiecznego Miasta panoram musiała być ta, która rzuca się w oczy wszystkim wjeżdżającym do Rzymu od strony Monte Mario, w średniowieczu Mons Gaudi – Góry Radości. Cytowany przez Augiasa magister Gregorius miał pisać tak:

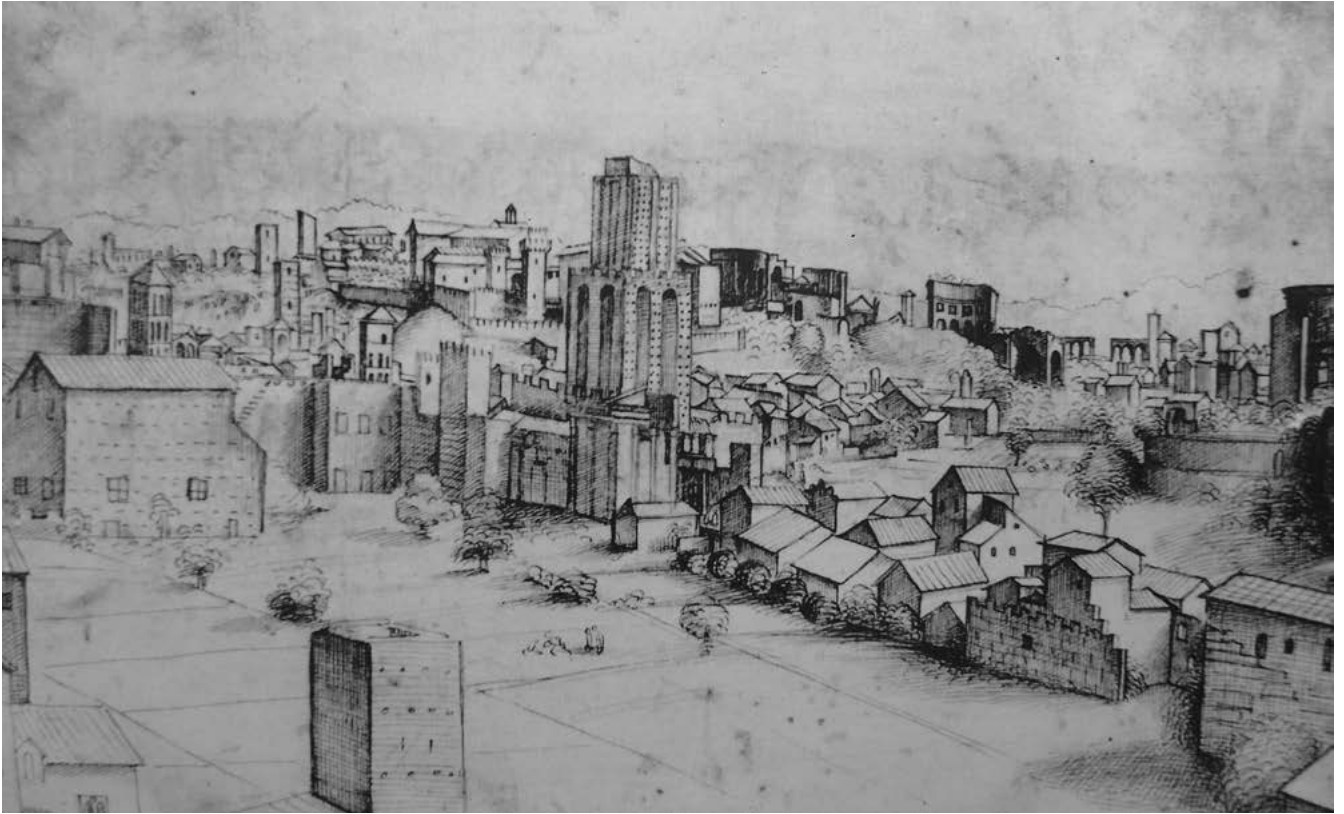
Myślę, że ze szczególnym zachwytem podziwiać trzeba panoramę miasta, w której są tak liczne wieże, że sterczą niczym kłosa w zbożu, tak dużo pałaców, że nikt nie jest w stanie ich zliczyć...²³

Augias pisze też, że wieże wnoszono z powodu zagrożenia dla wszystkich, którzy w mrocznym średniowiecznym Rzymie utrzymać chcieli swoją pozycję²⁴.

Wypełnienie Rzymu wieżami potwierdza też ikonografia miasta. Wieże widać na XV-wiecznym fresku Masolina w baptysterium w kolegiacie w Castiglione Olona, znane są również świetnie z *Codex Escorialensis* z warsztatu Domenica Ghirlandaia (1449–1494)²⁵ [fig. 7]. Pamiętamy je też z widoku Hemmerskercka (1534) czy z rysunku Giovanniego Battisty Naldiniego z drugiej połowy XVI wieku. Ukazuje je też Hendrick van Cleve na wedyucie Rzymu z 1550 roku²⁶.

Szczególnie wiele tych wież widać na Zatybrzu, zwłaszcza w pobliżu tamtejszego mostu²⁷. Dzielnica ta, usytuowana na prawym brzegu Tybru, należąca do zamieszkałej w średniowieczu części Rzymu – *abitatio* – uznawana była zawsze za obszar mocno niezależny od części lewobrzeżnej miasta i dopiero na przełomie XIII i XIV w. stała się jednym z rzymskich *rione*, otrzymując numer XIII²⁸. Wśród położonych tam wymienić należy wieżę rodu Pierleonich, znajdującą się na wyspie Tybru, od strony dzielnicy żydowskiej. Następne wieże rodu Pierleonich usytuowane są w okolicach Palazzo Venezia, obok kościoła św. Marka, inne – dawnego rodu Rorsinich, wybudowano dalej, przy Ponto Roto. Liczne były też domy wieżowe członka klanu normańskiego, Petrusa Latrony, związanego z rodem Pierleonich, wzmiankowane w 1119 roku²⁹. Zgodnie z sentencją senatorów

7. Fragment widoku Rzymu z Torre Conti, 1495, *Codex Escurialensis*. Fot. za: R. Krautheimer, *Rom. Schicksal einer Stadt, 312-1308*, wyd. 3, München 2004, s. 349

Rzymu z 29 stycznia 1340 wspomina się na Zatybrzu 54 wieże rodowe. Jedną z najlepiej zachowanych do dziś w tym obszarze jest wieża usytuowana naprzeciw kościoła pw. św. Salwatora przy moście Santa Maria³⁰.

Plan średniowiecznego Rzymu charakteryzował się *isolato*, z oddalonymi od siebie o kilkaset metrów elementami należącymi do jednego rodu: pałacem, wieżą, piecem, domem, ogrodem, winnicami. Źródło z 1279 r. wspomina o dziedzinie św. Eustachiusza w sąsiedztwie Panteonu, z dziesiątkami domów należących częściowo do kościoła pod patronatem tego świętego, częściowo do innych właścicieli. Był w tej grupie właściwy dom pański, z małą wieżą i przejazdem łukowym, graniczącym z jednej strony z Panteonem, a z drugiej z domem mieszkalnym innej rodziny³¹. Wynika to także z danych z 1389 r. odnoszących się do rodu Cerronich, osadzonego wokół Bazyliki św. Piotra w Okowach³².

Opisana okoliczność sprawiała, że rzymskie wieże i ich otoczenie stanowiły osobne, niezależne od struktury miasta kompleksy, często okolonie osobnymi fortyfikacjami. Ich dużo bardziej niż dzisiaj złożony charakter wynikał również z faktu, że wieże rzymskie były też czasem efektem przekształcenia dawnego domu z epoki rzymskiej³³.

²⁹ R. Krautheimer, *op. cit.*, s. 331.

³⁰ Zob. E. Amadei, *op. cit.*, s. 119, 120.

³¹ R. Krautheimer, *op. cit.*, s. 336.

³² Zob. H. Broise, J.-C. M. Vigeur, *Strutture famigliari, spazio domestico e architettura civile a Roma alla fine del medioevo*, Torino 1983, s. 118.

³³ Przy Via Lungarina znajduje się dom pochodzący z późnego antyku, w średniowieczu przekształcony w wieżę mieszkalną i zamieszkiwany do 1877 roku. Zob. R. Krautheimer, *op. cit.*, s. 328.

³⁴ Zob. H. Broise, J.-C. M. Vigeur, *op. cit.*, s. 155.

³⁵ Zob. É. Hubert, *Espace Urbain et habitat à Rome. Du Xe siècle à la fin du XIIIe siècle*, Roma 1990, s. 189-190.

³⁶ A. Chmielowska, *Obraz północnowłoskich ulic w prawie i przestrzeni XIII-wiecznej Bolonii*, „Quart” 2014, nr 1, s. 12.

W odniesieniu do Wiecznego Miasta mówić można niemal o „archipelagu” budowli pozostających w obszarze wpływów jednej rodziny – także nazywanych *isolato*. Do tego samego kompleksu mogły jednak należeć również domy usytuowane po dwóch stronach ulicy lub placu. Poszczególne *isolato* różniły się charakterem zawodowym – były *isolato* rolne, produkcyjne, handlowe. Rozbicie tych kompleksów nastąpiło wraz ze wzrostem spekulacji terenowej, który był skutkiem powrotu do Rzymu papieży, co nastąpiło w XV wieku³⁴.

Zgodnie z zapisami z lat 1050–1150 rzymski dom pański składał się czasem z dwóch niezależnych od siebie elementów – były to *domus solarata* (niski dom) i *turris* (wieża). Przykładowo, w 1118 r. dom rodu Giovannich znajdował się w okolicy Santa Maria in Pallara na Palatynie, a wieża – obok łuku Tytusa. W domach zamieszkiwano w sposób bardziej stały, w wieżach natomiast czasowo, niekiedy nie dla wygody, lecz z powodów prestiżowych. Egzemplifikacją może być *turricela solarata* obok kościoła Najświętszej Marii Panny na Zatybrzu, gdzie w 1069 r. rezydował Gerardus Romani de Macii. Zaopatrzona w zewnętrzne marmurowe schody prowadzące na piętro wieża nie mogła być wszakże jedynie urządzeniem obronnym. W końcu XII w. pojawiły się fortece baronów; mowa tu np. o zespole budowli rodu Manettich – wielokrotnych rzymskich senatorów, z których jeden objął w późniejszej komunie stanowisko *magister edificiorum*. W 1232 r. potwierdzono po raz pierwszy dobra rodu Oddonego i Giovanalego Manettich, nabywających trzy wieże, w tym *Turris pertundata* (wieżę dziurawą). Z lat 1270–1271 pochodzą liczne zapisy dotyczące rodu Orsinich, do którego przedstawiciele, Pietra i Odon, należały *palatium merulatum* i część wieży, do innych zaś członków tego rodu – część wieży i *palatium columnatum*. Mówi się także o posiadaniu przez nich licznych dróg³⁵.

Sytuacja ta nie była zresztą wyjątkowa. Jak pisała Agata Chmielowska w odniesieniu do Bolonii:

zurbanizowana przestrzeń Bolonii stanowić mogła w dużej mierze zbiór obszernych działek budowlanych, na których wznosiły się rozległe kompleksy architektoniczne należące do wielkich i majątnych rodów. Podstawową zasadą kompozycyjną, wynikającą początkowo m.in. z potrzeb obronności, było komponowanie tych zespołów zabudowy wokół wewnętrznego dziedzińca oraz zdecydowane separowanie ich od reszty miasta³⁶.

Widoczne dziś odosobnienie wież stanowi natomiast wynik XIX-wiecznych przekształceń urbanistycznych (swoistego rodzaju sanacji). Smutnym na to przykładem jest wieża na Lago Argentina, bliższa niegdyś pojęciom *turris* i *domus*, dziś zupełnie wolno stojąca.

Wymienione czynniki sprawiły, że w Rzymie do dziś spotkać można wiele średniowiecznych budynków w dużym stopniu posiadających charakter domów wieżowych. Z tego powodu trzeba tu jednak powtórzyć za monografistką podstawową typologię rzymskiego domu okresu średniowiecza³⁷:

– **abitazione** – dom przeznaczony do mieszkania, spania, jedzenia, przebywania;

– **casatorre** – wieża obronna z ustawionymi w porządku pionowym mieszkaniami, po angielsku *keep tower*, po francusku *donjon*, po niemiecku *Wohnturm*; wieża ta musi mieć jednak funkcję mieszkalną;

– **domus** – określenie generalne dla domu własności prywatnej, w czasach antycznych z perystylem i *ad atrium*;

– **insula** – w starożytności domy na wynajem, w średniowieczu zespół domów zamieszkiwanych przez wiele rodzin, czasem izolowany;

– **appartamento** – zespół izb przeznaczonych do podobnego celu mieszkalnego;

– **palazzo** – budynek z wieloma powiązаныmi ze sobą apartamentami umieszczonymi pod jednym dachem; model ten przynosi epoka renesansu;

– **castello** – kompleks składający się z budowli służących zamieszkiwaniu i obronie, czasami z osobnymi apartamentami, lecz wzniesiony jako całość.

Charakterystyka wybranych przykładów rzymskich średniowiecznych wież

Najstarszą średniowieczną rzymską wieżą mieszkalną była ta wzniesiona w 1076 r. na dawnej krypcie Bazyliki św. Wawrzyńca in Lucina przez ród Cerrotanich, i inna, ufundowana w tym samym czasie przez ród Adelmarch na *arcus antiqua*, niedaleko od klasztoru San Ciriaco na Via Lata³⁸.

Najświetniejszym przykładem rzymskiej wieży może być **Torre delle Milizie** w pobliżu murów serwiańskich (z 378 r. p.n.e.). Torre delle Milizie znana jest ze wspomnianego fresku Cimabuego z ostatniej ćwierci XIII w., w Bazylice św. Franciszka w Asyżu³⁹. Widać ją na wszystkich najstarszych planach i panoramach Rzymu sprzed XVI w.⁴⁰ [fig. 8]. Na tych planach nosi ona oznaczenie „*Militiae Palatium*”. Łączy się ją legendarnie z cytadelą bizantyjską z IV w., która miałaby funkcjonować obok Forum Trajana, zwaną w VI w. *Magnanapoli*.

Nazwa Milizie, pochodząca sprzed czasów powstania wieży, występuje też w średniowiecznym *Ordo Benedicti* i we wspomnianym w *Mirabilia* dokumencie z 1271 r., gdzie pojawia się stacja nad Tybrem z czasów cesarskich, zwana *Miliciae Tiberiane*. Niektórzy przypisują budowlę architektowi Marchionemu, a jej początki nastąpiły zapewne ok. r. 1210.

W 1301 r. wieża przeszła na własność papieża Bonifacego VIII z rodu Caetanich i urządzono tu twierdzę Contarda Miliciarum przeciw rodowi Colonnów⁴¹. Papież Bonifacy i jego nepota Pietro podwyższyli wieżę (do 50 m), co umożliwiła podstawa, zdecydowanie szersza od górnej części⁴². W 1310 r. – według Gregoroviusa – twierdza

³⁷ Zob. A. Katermaa–Ottela, *op. cit.*, s. 8.

³⁸ Zob. É. Hubert, *op. cit.*, s. 186.

³⁹ Zob. *Le Piante...*, s. LXX.

⁴⁰ Liczne informacje na temat tej wieży podaje E. Amadei (*op. cit.*, s. 24).

⁴¹ Informacje rodzinne dotyczące wieży za: E. Dupré Theseider, *Roma dal comune di popolo alla Signoria Pontificia (1252–1377)*, Bologna 1952.

⁴² R. Meneghini, *Il rilievo della Torre delle Milizie*, „*Archeologia Medievale*” t. 28 (2001), s. 267–270.

8. Torre delle Milizie, Rzym. Fot. R. Eysymontt

9. Torre dei Conti, Rzym. Fot. R. Eysymontt

przeszła w ręce ludu rzymskiego, a lud przekazał ją ponownie rodowi Collonnów. W 1329 należała do Paola Contiego, a potem do Napoleona Orsiniego.

Torre dei Conti według katalogu Katermy zbudowana być miała w 858 r., ale bardziej prawdopodobnie w 1203 r., kiedy pojawia się nazwa Torre dei Conti Turris Urbis⁴³. Wiadomo, że była ona restaurowana w 1209, a zniszczona w 1225⁴⁴. Własność rodu Contich w XIII w., wzmiankowana ponownie przez Giovanniego Contiego w jego testamencie z 3 maja 1226, odbudowana w 1237, zajęta została przez lud rzymski podczas rozruchów w 1256, zniszczona częściowo trzęsieniem ziemi w 1348. Dalej wieża wymieniana jest często w XV i XVI w. i uwieczniona na licznych widokach miasta [fig. 9].

Torre dei Borgia usytuowana jest blisko Bazyliki św. Piotra w Okowach na Eskwilinie. Jest to budowla z krenelażem, z gankiem na kamiennych kroksztynach i ze szczelinowymi strzelnicami przeznaczonymi dla ostrzału z łuków. Wzniesiona jest z jasnej cegły w wątku gotyckim i dobudowana do prezbiterium kościoła⁴⁵.

Dwie wieże: **Torre dei Cerroni** i **Torre degli Arcioni** usytuowane są na skrzyżowaniu Via in Selici i Via Giovanni Lanza obok Bazyliki św. Sylwestra i św. Marcina w Monti (między Cavour a Corso Vittorio Emanuele) [fig. 10]. Ta wyższa na szerszym cokole, wzniesiona z cegły ułożonej precyzyjnie w wątkach (główka, wozówka) z cegły gotyckiej o wymiarach $27 \times 13,5 \times 3$ m ma prostokątne okna i mierzy w obrysie zbliżonym do kwadratu $9 \times 8,4$ m. Niższa, wzniesiona z jaśniejszej cegły na kamiennym cokole, ma szerokość 7,4 m.

⁴³ A. Katermaa-Ottela, *op. cit.*, s. 31.

⁴⁴ E. Montelli, *Tecniche costruttive murarie medievali. Mattoni e laterizi in Roma e nel Lazio fra X e XV secolo*, Roma 2011, s. 145, przyp. 519.

⁴⁵ Zob. *ibidem*, s. 30, poz. 56.

— 10. Torre dei Ceroni, Rzym. Fot. R. Eysymontt

11. Torre Millina, Rzym. Fot. R. Eysymontt

12. Torre della Scimmia, Rzym. Fot. R. Eysymontt

Torre Millina położona jest na tyłach Piazza Navona, obok Palazzo Pamphili. Na Via dell'Anima ród Millinich miał również inne nieruchomości [fig. 11]. Gibelińska rodzina weszła w związki rodowe z papieżem poprzez małżeństwo nepotki Innocentego VIII z Mario, synem Piera Milliniego, pisarza papieskiego i kanclerza rzymskiego w 1491 roku. Akt ten łączył się z dekoracją wieży (obłożeniem jej terakotą). Wzniesiona została ona na prawie kwadratowym planie mierzącym $7,8 \times 5,5$ m, ma attykę i *sgraffito*, a grubość jej muru to ok. 1 m⁴⁶.

Torre della Scimmia (Wieża Małpy) położona jest w centrum lewobrzeżnego miasta, w pobliżu Piazza Navona, na rogu Via dell'Orso [fig. 12]. Wieżę wzniesiono z cegły z narożnikami z tufu, zwieńczenie i obramienia okien wykonane są z marmuru (*marcapiano*) i trawertynu. Nadbudowa powstała z jasnej, XV-wiecznej cegły. Wieża ta ufundowana była przez ród Frangipanech i potem odbudowana w końcu XVI w. przez ród Scappuccich. Należała też do rodu Crescenzich, potem do bractwa del Gonfalone i w końcu – w XIX w. – do Kongregacji Łaski. Według legendy w 1040 r. narodzić się tu miał Oddone Frangipane, potem ogłoszony przez Kościół świętym, znany ze swoich pielgrzymek, w trakcie których wykazać się miał heroizmem i łaską dla pogrążonych w epidemii. Wieżę usytuowaną obok Bazyliki św. Augustyna, na której usiadł gołąb, opisuje także amerykański po-

⁴⁶ Zob. *ibidem*, s. 43, poz. 144.

⁴⁷ Zob. E. Amadei, *op. cit.*, s. 62–65.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 81.

⁴⁹ Zob. C. Schuchardt, *Die Burg im Wandel der Weltgeschichte*, Wildpark–Potsdam 1931, s. 208.

⁵⁰ Zob. *ibidem*, s. 197.

⁵¹ Zob. *ibidem*, s. 166.

⁵² Zob. *ibidem*, s. 199; A. Tuulse, *Castles of the Western World*, transl. R. P. Girwood, London 1958, s. 30–32.

⁵³ Zob. A. Tuulse, *op. cit.*, s. 31, il. 39, 40.

eta romantyczny Nathaniel Hawthorne (1804–1864). W 1901 r. w klatce schodowej tej wieży odnaleziono figurę Matki Boskiej z Dzieciątkiem⁴⁷.

Interesująca, jeżeli chodzi o fundatora, wydaje się wieża **La Torre Argentina** (*Argentoratum*) na Lago Argentina, wzniesiona w 1503 r. przez Johanna Burckardta, pochodzącego z miejscowości Hasslack blisko Strasburga, kronikarza i ceremonialistę Aleksandra VI, zwanego w dokumentach „*episcopus argentiniensis*” lub „*argentinus*” – stąd obecna nazwa placu. Zgodnie z opisem wieża ma pomieszczenia bardzo proste, niżej prostokątne, wyżej okrągłe i – jak przypuszcza Emma Amadei – mogła być wzniesiona przez mistrzów z Niemiec⁴⁸.

Geneza wieży mieszkalnej w Rzymie

Według Katermy wzór wieży mieszkalnej jako wzór budowli o charakterze publicznym dostał się na obszar Włoch za pośrednictwem Normanów. Już Karol IV Łysy stwierdził, że bez pozwolenia cesarskiego nie jest możliwa budowa prywatnego „*castellum*” (edykt z Pizy, z 864 r.)⁴⁹. Jednak syn Karola, Ludwik, zezwolił na budowę wież nobilom, pod warunkiem jednak, że będą one służyły mieszkańcom okolicy jako schronienie w czasie konfliktu zbrojnego⁵⁰. Model wieży szybko rozpowszechnił się w królestwie Franków, a oni rozpowszechnili go na wschód i północ. Wieże zaczęły wkrótce pełnić funkcje wygodniejszych rezydencji. Coraz częściej pojawiały się np. budowle zawierające czasem dwa pomieszczenia w poszczególnych kondygnacjach. W obszarze niemieckim określa się je niekiedy jako „model germańsko-saksoński”⁵¹.

Po przybyciu Normanów model domu wieżowego propagowany był w początku X w. również na Sycylii i na południu Włoch⁵². Przykładem bliskim w kształcie późniejszym włoskim wieżom mieszkalnym wydaje się wieża w Adernò (dziś Adrano) na Sycylii, wzniesiona przez Rogera I w końcu w. XI⁵³. Z tego obszaru typ wieżowy rozpowszechnił się na cały Półwysep Apeniński, aż do Alp. Na rozwój tej formy w Rzymie wpływać musiał też ruch pielgrzymów z Frankonii i z Normandii.

Jeżeli jednak przyjąć nawet, że budownictwo wież mieszkalnych w okresie średniowiecza ma swoje normańskie początki, to jest pewne, że miało ono na terenie Italii wsparcie w tradycji antycznej. Trudniej natomiast ustalić, na ile włoskie wieże inspirowane być mogły również rzymskim *burgus* – wieżami aureliańskich murów. W swojej istocie wieża jest wiejskim *castello*, przeniesionym do warunków miejskich. Od niego wieża mieszkalna różni się jednak tym, że w niej pomieszczenia usytuowano jedno nad drugim, w *castello* zaś często obok siebie. Na pierwszej kondygnacji nierzadko mieści się w wieży kuchnia, wyżej, na drugiej kondygnacji – najważniejszej – pokoje do różnej aktywności, jeszcze wyżej zaś sypialnie. Wyjście do budowli prowadziło czasem przez odsuwaną drabinę, a wyżej – przez

wewnętrzne schody. W XIII–XIV w. pod wpływem wschodnim wieże czyniono wygodniejszymi, pojawiły się w nich sale reprezentacyjne, a obiekty stały się podobne do niemieckich wież typu *Bergfried*.

Chronologia

Najwięcej rzymskich wież mieszkalnych, zgodnie z pierwszymi o nich wzmiankami, powstało w w. XIII – było to aż 88, choć już wcześniej, wkrótce po 1000 r. – aż 11. Jeszcze wcześniej, w X w., rozpoczętych zostało 9 wież, 4 na przełomie X i XI w., a 10 z nich wzniesiono na początku XIII lub na przełomie XII i XIII wieku. Znamy 14 bardziej precyzyjnych dat budowy rzymskich wież mieszkalnych: 2 powstały w r. 1000, 4 w latach 1203–1204, a dwie między r. 1540 a 1549.

Jeszcze ok. 1000 r. Rzym liczył 45 tys. mieszkańców, ok. r. 1300 tylko 35 tys., a ok. 1330 – 25 tys. mieszkańców. Najmniejsza liczba ludności według Richarda Krautheimera notowana była w Rzymie w r. 1377, było to tylko 17 tys.⁵⁴ Czas apogeum budowy wież – XIII w. – był, jak wynika z przytoczonych danych, okresem, kiedy Rzym należał do miast średniowiecznych średniej wielkości, ustępując znacznie Mediolanowi czy Florencji. Budowa wież mieszkalnych nie wiązała się więc bezpośrednio z rozwojem demograficznym Wiecznego Miasta. Szczytowy okres budowy wież łączył się natomiast z koncentracją władzy administracyjnej w rękach jednego lub dwóch senatorów. Dotyczyło to również czasu nominowania papieża na ten urząd (senatorowie przekazali w maju 1188 „*senatum et urbem*” papieżowi Klemensowi III)⁵⁵.

Jednak z najbardziej intensywnym okresem budowy wież łączy się wybór Bolończyka Brancalonego Andalò (1252) z Bolonii na urząd *capitano del Popolo*. Brancaloneo przejawiał mocną niechęć do rzymskiej szlachty, czego dowodem było m.in. tępienie przeciwników ze szlacheckiej rodziny Annibaldich i chęć rozbiórki szlacheckich wież w Rzymie, a rezultat owych działań, szczególnie po r. 1246, stanowiła ucieczka papieża do Viterbo. Taki nacisk wywołał jednak reakcję i chęć zaznaczenia własnej roli przez rzymskich nobilew, m.in. poprzez budowanie nowych wertykalnych siedzib.

W czasach schizmy awiniońskiej liczba wznoszonych wież bardzo zmalała, a po powrocie papieża Grzegorza XI do Rzymu (1377 r.) znów wzrosła, co łączyło się m.in. z koniecznością naprawy starych i zniszczonych budowli. Wiek XV to czas wydawania bulli papieskich dążących do poprawy stanu miasta i przywrócenia mu rangi papieskiej stolicy. W stuleciu tym jednak zdecydowanie kończy się epoka wież, powstają raczej pałace, a ogólnie obserwuje się w budownictwie stagnację.

Wieżę można było wznosić na ruinach antycznych, bo był to teren publiczny – *ager publicus*. Taka możliwość wynikała z panowania na terenie Rzymu trzech różnych instytucji: Kościoła, świętego cesarstwa rzymskiego i królestwa Franków. Jednak komuna rzymska tuż

⁵⁴ Za: A. Katermaa–Ottela, *op. cit.*, s. 73.

⁵⁵ R. Smura, *The communal palaces of medieval Italian cities*, [w:] *Political Functions of Urban Spaces and Town Types through the Ages: Making Use of The Historic Towns Atlases in Europe*, ed. R. Czaja [et al.], Cracov 2019, s. 65.

13. Dom wieżowy przy Via delli Mercanti, Zatybrze, Rzym. Fot. R. Eysymontt

14. Wieża przy Via Giuseppe Zanardelli 21, Rzym. Fot. R. Eysymontt

⁵⁶ A. Katermaa-Ottela, *op. cit.*, s. 86.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 88 i tabela na s. 87.

⁵⁸ Była to często cegła z odzysku, dodatkowo przycinana. W Torre dei Conti z początku XIII w. mierzyła ona trochę ponad 20 cm długości. W Torre della Milizie z połowy XIII w. jest trudna do datowania, ale nie przekracza 15 cm. Od X do XIII w. najczęściej zdarzał się mur z cegły z odzysku, powtarzalnej, a w w. XIV i XV z cegły ciętej na mniejsze bloczki, też z odzysku. Zob. E. Montelli, *op. cit.*, tablica nr 30.

⁵⁹ É. Hubert, *op. cit.*, s. 224, przyp. 32.

po powstaniu nakazała uszanowanie ruin rzymskich, a z drugiej strony bulla papieska z 1199 r. przekazała je papieskim popiecznikom⁵⁶. Być może właśnie przy okazji walki między papieżem a komuną nobilem, korzystając z zamieszania, przejęli częściowo te dobra. Trzeba też pamiętać, że już wcześniej, ok. 1100 r., Teatr Pompejusza należał do rodu Orsinich, Teatr Marcelusa do Pierleonich, a Kolozeum do rodu Frangipanech, podobnie jak Circo Massimo. Wieże nie mogły być jednak z powodów konstrukcyjnych budowane wprost na zniszczonych obiektach, choć aż 86 z nich zostało wzniesionych na dawnych rzymskich wzgórzach⁵⁷.

Ze względu na funkcję prestiżową wież wznoszono je na ogół z jednolitego materiału, jakim była rozbiórkowa cegła⁵⁸. W źródłach rzymskich brak zupełnie informacji z X–XIII w. wskazujących na istnienie cegielni, nie jest to jednak wykluczone, skoro w 1166 r. kanonicy św. Piotra zapewnili sobie część terenu miasta leonińskiego dla wydobywania gliny⁵⁹.

Rola wież w pejzażu urbanistycznym Rzymu

W średniowieczu główny plac targowy Rzymu leżał u stóp Kapitolu (obecnie Piazza Montanara, na północ od Circus Marcellus). Na lewym brzegu Tybru usytuowane było Campo dei Fiori, a na północnym zachód od Teatru Marcelusa znajdowało się centrum aktywności

15. Wieże wbudowane w Pałac Kapitoliański, Rzym. Fot. R. Eysymontt

⁶⁰ C. Carbonetti Vendittelli, *La curia dei magistri edificiorum Urbis nei secoli XIII e XIV e la sua documentazione*, [w:] *Rome aux XIII et XIV siècles*, ed. É. Hubert, *eadem*, Roma 1993, s. 3.

⁶¹ *Ibidem*, s. 33, 35, 37.

⁶² É. Hubert, *op. cit.*, s. 192.

⁶³ *Ibidem*, s. 133, 134.

bankowej. W 1477 r. na rozkaz papieża Sykstusa IV rzymski rynek został przeniesiony na teren stadionu Domicjana – późniejszego Piazza Navona. W sąsiedztwie tych miejsc lokowano też zapewne najważniejsze patrycjuszowskie siedziby rzymskie. Najbardziej jednak znacząca, bo wzniesiona w miejscu świetnie widocznym, była w pejzażu Wiecznego Miasta Torre delle Milizie – usytuowana nad forami cesarskimi, również przekształconymi w targi. Wieże wzniesione zostały też wzdłuż głównych tras komunikacyjnych – zwłaszcza Via Papale.

Można przypuszczać, że wysokość rzymskich wież mieszkalnych była, podobnie jak w innych miastach, ograniczona przepisami budowlanymi. Aktywność urzędu *magister edificiorum* w Rzymie znana jest od 1227 roku⁶⁰. Dotyczyła oczywiście przede wszystkim kwestii przebiegu głównych ulic i w związku z tym obiektów, które tego biegu nie mogły zakłócać. W dokumencie z 29 października 1233 *magistri edificiorum* stwierdzają, że domy przy Via Francigene, prowadzącej do Bazyliki św. Piotra, nie mogą mieć *profillieri* – przedsionków i portali wychodzących na ulicę więcej niż 7 dłoni (*palmi*); 7 czerwca 1279 urzędnicy orzekają zaś, że żaden dom nie może wyjść przed front i zablokować placu św. Piotra, który zdeterminowany ma być przez linię domów Szpitala Świętego Ducha⁶¹.

Fragmenty dokumentów dotyczyły jednak również kwestii elementów wertykalnych. Zgodnie z zapisami z XIV w. wszystkie budynki przekraczające pięć *palariæ* (ok. 7 m wysokości) uważane były za wieże, a te niższe, dwukondygnacyjne – za *turricella vel palatiorum*. Takie rozróżnienie miało też związek z ustaleniami senatu. Chodziło tu nie tylko o obronę pozycji socjalnej notabli funkcjonujących już w mieście, ale i o kwestie obronne. W zapisach statutów, jak te z 1305 i 1363 r., za rzucanie kamieni na żołnierzy karano tych, którzy zamieszkiwali domy o wysokości co najmniej dwóch kondygnacji.

Model wieży popularny wśród rzymskiej szlachty pojawiał się również w klasach niższych. W 1192 r. Gerardus Stulti – wtedy już biedny i stary – sprzedał swój *domus terrinea* bez piętra, który był wzniesiony „*modum turricelle*”⁶². Zapisy te świadczą o stopniowym zlewaniu się modeli wieży i domu mieszkalnego [fig. 13].

Wieże związane jednak były również z papieżstwem i tych prawdopodobnie nie dotyczyły ograniczenia formalne. Około 1300 r. sporo wież powstało na Lateranie (rezydencja papieska od 1305 r.). W 1417 r. papież, powróciwszy wcześniej do Rzymu, przenosi się na Watykan, a wtedy rola Lateranu spada. W 1444 r. w murach państwa watykańskiego były 44 wieże. Najstarsza z nich – *Turris Salarum* – pochodzi jednak z czasów papieża Innocentego III Contiego (1198–1216) i usytuowana była w narożniku dziedzińca Marescialli Pałacu Watykańskiego⁶³.

Katermaa zauważa wielką rolę estetyczną rzymskich wież, a mniejszą ich rolę bojową. Nie wznoszono ich z wykorzystaniem dawnych fundamentów, a jedynie z materiałów pozyskanych z rozbiórki. Doprowadza to autorkę do wniosku, że były to budowle presti-

żowe, o czym świadczy też dotycząca ich terminologia: na początku oznaczone były jako „*domus turris*”, a od XIII w. i w XIV w. – jako „*palatium*”, co oczywiście w Rzymie nabiera znaczenia niezwykłego w związku z nazwą antycznej siedziby cesarskiej – *Mons palatinus*⁶⁴. W rezultacie wzrostu prestiżu takich budowli w okresie późnego średniowiecza nie było rzymskich nobiliów bez wieży⁶⁵ [fig. 14].

⁶⁴ A. Katermaa–Ottela, *op. cit.*, s. 99–101.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 104.

Zakończenie

W całym okresie budowy wież w Rzymie miały one bardziej symbolizować moc rodu, niż stanowić jego rzeczywistą obronę. Dlatego wieże te, przez wkomponowywanie ich w nowe struktury architektoniczne, mogły też łatwiej tracić cechy obronne, tak jak przypadku pięciu tego typu obiektów inkorporowanych do pałacu senatu na Kapitolu [fig. 15]. Podobna sytuacja zdarzać się mogła również na północ od Alp.

Poszukując źródeł idei wieży mieszkalnej, zwróciliśmy się w stronę centrum Półwyspu Apenińskiego, powstaje jednak pytanie, na ile w początkach tego interesującego i powszechnego w całej Europie zjawiska mamy do czynienia ze związkami genetycznymi, a na ile z równoczesnym pojawianiem się w różnych częściach kontynentu tych samych sposobów realizacji podobnych potrzeb społecznych.

Słowa kluczowe

wieża mieszkalna, średniowieczny Rzym, symbolika architektury, średniowieczna urbanistyka, społeczne funkcje architektury średniowiecza

---

Keywords

residential tower, medieval Rome, symbolism of architecture, medieval urban planning, social function of medieval architecture

---

References

1. **Andrews David**, *Medieval domestic architecture in northern Lazio*, [w:] *idem*, J. Osborne, D. Whitehouse, *Medieval Lazio: Studies in Architecture, Painting and Ceramics*, Oxford 1982.
2. **Augias Corrado**, *Sekrety Rzymu. Opowieści, miejsca i ludzie pewnej stolicy*, przeł. K. i E. Kabatcowie, Warszawa 2008.
3. **Broise Henri, Vigeur Jean-Claude Marie**, *Strutture famigliari, spazio domestico e architettura civile a Roma alla fine del medioevo*, Torino 1983.
4. **Buśko Cezary**, *Budynki wieżowe w krajobrazie średniowiecznego miasta*, [w:] *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, red. B. Gediga, Wrocław 2004.
5. **Carbonetti Vendittelli Cristina**, *La curia dei magistri edificiorum Urbis nei secoli XIII e XIV e la sua documentazione*, [w:] *Rome aux XIII et XIV siècles*, ed. É. Hubert, *eadem*, Roma 1993.
6. **Dupré Theseider Eugène**, *Roma dal Comune di Popolo alla Signoria pontificia (1252–1377)*, Bologna 1952.
7. **Eysymontt Rafał**, *Flandria, Walonia i Śląsk: miasta i ludzie*, [w:] *Sztuka*

- pograniczy. Studia z historii sztuki*, red. L. Lameński, E. Błotnicka-Mazur, M. Pastwa, Lublin–Warszawa 2018.
8. **Gregorovius Ferdinand**, *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter*, Stuttgart 1859–1872 i liczne późniejsze wydania.
  9. **Guidoni Enrico**, *Storia dell'urbanistica. Il Medioevo, secoli VI–XII*, Roma 1991.
  10. **Hubert Étienne**, *Espace Urbain e habitat à Rome. Du Xe siècle à la fin du XIIIe siècle*, Roma 1990.
  11. **Hughes Robert**, *Rzym*, przeł. W. Jeżewski, Warszawa 2012.
  12. **Katermaa-Ottela Aino**, *Le Casetorri medievali in Roma*, Helsinki 1981.
  13. **Krautheimer Richard**, *Rom. Schicksal einer Stadt 312–1308*, wyd. 3, München 2004.
  14. **Marasović Katija**, *Kaštelansky Kašteli*, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. sc. V. Bedenki, Uniwersytet Zagrzebski 2002.
  15. **Meneghini Roberto**, *Il rilievo della Torre delle Milizie*, „Archeologia Medievale” t. 28 (2001).
  16. **Montelli Emanuela**, *Tecniche costruttive murarie medievali. Mattoni e laterizi in Roma e nel Lazio fra X e XV secolo*, Roma 2011.
  17. *Le Piante di Roma*, a cura di **A. P. Frutuaz**, Roma 1962.
  18. **Rosen Mark**, *The Mapping of Power in Renaissance Italy: Painted Cartographic Cycles in Social and Intellectual Context*, Cambridge 2014.
  19. **Sacco Daniele, Carpani Pamela**, *Examples of late medieval residential buildings in the Marche region: a counterpoint between towns and castles*, referat wygłoszony podczas konferencji „The City and the Houses: Regulations, Functions and Spaces (XII–XIV century)”, Viterbo, 7–10 kwietnia 2021.
  20. **Sanna Elisabetta**, *La torre di Chia (Domusdemaria – CA)*, „Rivista dell'Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea” 2016, nr 2.

Dr. habil. Rafał Eysymontt, Prof. UW, rafal.eysymontt@uwr.edu.pl, ORCID: 0000-0002-6308-5182

Professor at the Institute of Art History of the University of Wrocław. He specialises in the history of urban planning and in conservation issues. Author of numerous publications on this subject. Member of the Polish ICOMOS committee and other organisations involved in the protection of historical monuments. Editor, author and co-author of the Silesian volumes of *Atlas historyczny miast polskich* (Historical Atlas of Polish Cities).

Summary

RAFAL EYSYMONTT (Univeristy of Wrocław) / The residential tower – a family stronghold or a symbol of urban commune? Medieval residential towers in Rome

One of the most important elements of the medieval townscape are towers, including residential towers. Italian *città turrite* are a particularly important example of this phenomenon. They are usually associated with the towns of Tuscany, while less known are the Roman towers, usually hidden in the thicket of medieval and modern buildings surrounding them. They constitute a very good example that offers the possibility of an urban, architectural and socio-historical analysis of this phenomenon. This concerns as much its origins, its original function and its importance in the landscape of the medieval city. The Roman towers are also an excellent exponent of the essence of this architectural form appearing also north of the Alps. The article, prepared as a result of a confrontation of the literature on the subject and the results of field research, addresses these issues.